

De extrapositie van het subject in passieve zinnen

Diachrone trends en motivaties

EVIE COUSSÉ*

Abstract

This paper presents a diachronic case study of extraposition of subjects in passive clauses with a finite form of the auxiliary verb *worden* 'to become'. The data are taken from a historical corpus of legal texts dating from 1250 until 1800. The study shows that subjects of passive clauses appear relatively frequently in extraposition in view of the fact that subjects in general encode highly topical participants, which are preferably placed in the beginning of the clause. This is explained by the fact that subjects of passive clauses encode patient participants, and are thus less topical than more prototypical subjects. Furthermore, the study shows that subjects of *worden*-clauses are increasingly extraposed in the investigated time period. This development is related to the fact that the grammaticalization of passive clauses is accompanied by an increased usage of sentential subjects, which are systematically placed in extraposition throughout the history of Dutch.

I Inleiding

De invulling van de laatste zinsplaats heeft in de neerlandistiek steeds op grote aandacht mogen rekenen. Het Nederlands – in tegenstelling tot bijvoorbeeld het Hoogduits (Van de Velde 1973: 141) – staat bekend om zijn flexibiliteit om elementen achter de werkwoordelijke eindgroep te plaatsen. De plaatsing van elementen achter de werkwoordelijke eindgroep wordt in de literatuur doorgaans achteropplaatsing (o.a. ANS 1997: 1365) of extrapositie (o.a. De Vries 2011) genoemd. De term extrapositie verwijst oorspronkelijk naar een transformationele verplaatsingsregel uit de generatieve grammatica maar wordt tegenwoordig ook in meer traditionele volgordebeschrijvingen gebruikt als aanduiding van het verschijnsel zonder meer (vgl. Vandeweghe 2004: 255-257). In deze bijdrage zullen beide termen naast elkaar gebruikt worden zonder hier theoretische consequenties aan te verbinden.

* Evie Coussé (evie.cousse@gu.se) is postdoctoraal onderzoeker bij de Swedish Research Council en is verbonden aan het Departement voor Talen en Literaturen van de Universiteit van Göteborg.

Om het fenomeen extrapositie verder toe te lichten zal ik om te beginnen een kort overzicht geven van de elementen die in extrapositie geplaatst kunnen worden in het Nederlands en de achterliggende motivaties om tot achteropplaatsing van een element over te gaan in het taalgebruik. Vervolgens zal ik ingaan op de theoretische status van extrapositie in respectievelijk generatieve en meer functionele beschrijvingen van woordvolgorde. Ten slotte zal ik de casestudie introduceren die in de rest van de bijdrage uitgewerkt wordt.

1.1 Elementen in extrapositie

Om te beginnen komen zinsdelen of zinsdeelstukken die een werkwoord bevatten, zoals volle of beknopte bijzinnen, overwegend op de laatste zinsplaats terecht. De alternatieve plaatsing vóór de werkwoordelijke eindgroep in het middenveld blijkt bij bijzinnen weinig voor te komen. De Schutter (1976: 194) kon in een uitgebreid corpus van vijftienduizend zinnen geschreven taal slechts een paar tientallen gevallen aantreffen, waaronder de volgende twee voorbeeldzinnen.¹

- (1) a Het **zal** ook, naar ik uit het steeds ernstiger gezicht van mijn huisarts afleid, het laatste **zijn**.
 b Ik **hoorde**, toen ze zich ontkleedde, haar kleren **ruisen**.

In de gegeven voorbeelden wordt de bijzin van de rest van het middenveld gescheiden door komma's (en wellicht ook door komma-intonatie) wat aangeeft dat deze bijzinnen niet geïntegreerd zijn in de kernzin. Die observatie versterkt de bevinding van De Schutter dat bijzinnen zich niet lenen tot een plaatsing vóór de werkwoordelijke eindgroep.

Zinsdelen of zinsdeelstukken die ingeleid worden door een voorzetsel hebben dan weer een grotere plaatsingsvrijheid. We treffen voorzetselconstituenten zowel vóór als achter de werkwoordelijke eindgroep aan, zoals in (2) geïllustreerd met de onderstreepte voorzetselconstituent in twee voorbeeldzinnen uit de ANS (1997: 1373).

- (2) a Hij **moet** om gezondheidsredenen naar Zwitserland **gaan**.
 b Hij **moet** naar Zwitserland **gaan** om gezondheidsredenen.

De plaatsing vóór of achter de werkwoordelijke eindgroep blijkt bepaald te worden door een subtiel samenspel van factoren die de voorkeur voor de ene dan wel de andere plaatsingsvariant verhogen in het taalgebruik, zoals Jansen (1978) overtuigend argumenteert. Zo heeft Braecke (1990) op basis van uitgebreid corpusonderzoek blootgelegd dat het achteropplaatsen van voorzetselconstituenten onder meer samenhangt met hun focusgeschiktheid: constituenten die nieuwe informatie in het discours introduceren staan relatief gezien vaker achter de werkwoordelijke eindgroep dan topicale elementen. Daarnaast speelt ook de complexiteit van de voorzetselconstituent een rol. Zo geeft de ANS (1997: 1374) aan dat de lange voorzetselconstituent in de volgende voorbeeldzin bij voorkeur in

¹ In deze (en ook volgende) voorbeeldzinnen zijn de werkwoordelijke polen vet gemarkeerd. De constituenten waarvan de plaatsing wordt besproken zijn onderstreept.

extrapositie staat (variant 3b) zodat de twee werkwoordpolen niet te ver uit elkaar staan (vgl. Van Haeringen (1949: 4) met het principe van 'het verlichten van de tang').

- (3) a Ze *zou* veel liever in een van die leuke kleine dorpschooltjes les *geven*.
b Ze *zou* veel liever les *geven* in een van die leuke kleine dorpschooltjes.

Het is belangrijk op te merken dat de genoemde plaatsingsfactoren enkel vrij spel hebben bij voorzetselconstituenten. Hoewel bijvoorbeeld ook nominale constituenten kunnen variëren in informatieve waarde en complexiteit komen zij nauwelijks achter de werkwoordelijke eindgroep voor in het moderne Nederlands (De Schutter 1976: 193, ANS 1997: 1367-1370). Die relatief strikte beperking geldt echter niet voor vroegere fases van het Nederlands. In het Middelnederlands bijvoorbeeld konden nominale constituenten zowel vóór als achter de werkwoordelijke eindgroep voorkomen. De Meersman (1988: 108-109) geeft enkele treffende voorbeelden van nominale direct objecten die in extrapositie staan, afkomstig uit een veertiende-eeuwse ambtelijke tekst.

- (4) a dat Godevert Coetmans, sweer Moddarts voirs., ende een ander *stalen een scaep* ter Couder Tevernen
b overmits dat Geert de Sloitenmakere Heinen Roekeloes *vercocht hadde ene seysen* omme ene denier
c dat Jan voirs. *creech huus ende hof* jegen her Geert, den custere van Erpe

De plaatsing van de nominale constituent vóór of achter de werkwoordelijke eindgroep blijkt – precies zoals ook het geval was bij de hoger besproken voorzetselconstituenten – gestuurd te worden door uiteenlopende factoren. Zo geeft De Meersman (1988) aan dat indefiniete direct objecten, die typisch nieuwe informatie in het discours introduceren, beduidend meer in extrapositie voorkomen dan definiete objecten. Burridge (1993: 107) generaliseert de relatie tussen de informatieve waarde van een constituent en diens positie tegenover de werkwoordelijke eindgroep als volgt.

In short, exbraciated material is likely to be non-topical material; i.e. usually unknown information, that which [sic] cannot be understood from the context and which is not shared by the speaker and hearer. On the other hand, material which is not presupposed, and which is therefore the most assertive part of the utterance, is the most likely material to stand outside the brace.

De laatste zinsplaats was met andere woorden de positie bij uitstek voor de zinsfocus, of anders gezegd, voor constituenten die nieuwe belangwekkende informatie in het discours introduceren. Die doorgedreven discoursgemotiveerde invulling van de laatste zinsplaats is echter later onmogelijk geworden voor nominale constituenten waardoor extrapositie vandaag een heel stuk restrictiever is dan in het Middelnederlands.

1.2 Theoretische status van extrapositie

Het geschetste overzicht laat zien dat uiteenlopende elementen op de laatste zinsplaats kunnen voorkomen. Opvallend is dat elementen als de bijzin een uitgesproken voorkeur hebben voor de laatste zinsplaats terwijl voorzetselconstituenten zowel vóór als achter de werkwoordelijke eindgroep geplaatst kunnen worden afhankelijk van een aantal contextuele factoren. Die plaatsingsvariatie (of alternantie) heeft taalkundigen ertoe aangezet de plaatsing vóór of achter de werkwoordgroep niet los van elkaar te analyseren.

In de generatieve grammatica wordt de ene plaatsingsmogelijkheid als de basisvolgorde beschouwd waarvan dan de andere plaatsingsvariant afgeleid is. Die derivationale kijk op volgordealternantie kan eenvoudig geïllustreerd worden met de vroege generatieve analyse van Koster (1974) voor de variabele plaatsing van voorzetselconstituenten, zoals geïllustreerd in (5).

- (5) a Piet *heeft* nooit aan de drukte *gedacht*.
 b Piet *heeft* nooit *gedacht* aan de drukte.

Koster neemt aan dat de plaatsing van de voorzetselconstituent vóór de werkwoordelijke eindgroep in (5a) de basisvolgorde is. Die volgorde is immers compatibel met de basisvolgorde van de zin die Koster (1973) in een vroegere publicatie heeft verdedigd, nl. het Nederlands zou structureel een SOV-taal zijn. Om tot de achteropplaatsing van de voorzetselconstituent in (5b) te komen stipuleert Koster een transformatie PP-over-V, een optionele regel waardoor de voorzetselconstituent uit zijn basispositie verplaatst wordt naar de positie achter de werkwoordelijke eindgroep. De vroege transformationele analyse van Koster is ondertussen door verschillende ontwikkelingen in het generatieve paradigma achterhaald. Zo worden tegenwoordig geen transformaties meer aangenomen in het generatieve taalmodel – er zijn wel nog verplaatsingen – en ook is de gestipuleerde basisvolgorde van het Nederlands vandaag niet geheel zonder controverse (vgl. De Vries 2011).

De geschetste analyse illustreert evenwel uitstekend hoe de generatieve traditie zich in hoofdzaak interesseert voor de regels die de ene volgordevariant in verband brengen met (of preciezer: afleiden van) de andere volgordevariant. In Koster's artikel wordt evenwel geen aandacht besteed aan de motivaties waarom een taalgebruiker voor de ene dan wel de andere volgordevariant kan kiezen. Jansen (1978: 72) verwoordt dat gemis als volgt: “Een optionele transformatie maakt helemaal niet duidelijk waarom in het taalsysteem twee of meer varianten blijkbaar nodig of aantrekkelijk zijn.”. In de lijn van Jansen heeft zich in de neerlandistiek een bloeiende taalgebruiksgebaseerde traditie ontwikkeld met aandacht voor de gebruiksvoorwaarden of -motivaties voor de volgordealternanties (zie o.a. de reeds geciteerde corpusstudies van De Meersman 1988, Braecke 1990, Burridge 1993).²

In de taalgebruiksgebaseerde tak van de taalkunde doet tegenwoordig de constructiegrammatica steeds meer opgeld, ook binnen de neerlandistiek (voor een introductie tot de constructiegrammatica in het Nederlands, zie Verhagen 2005). De theoretische status van woordvolgorde is binnen dat relatief recente taalmodel nog maar schetsmatig uitgewerkt (vgl. ook Van der Wouden & Foolen 2011). Om te beginnen is er het programmatorische

2 Hiermee wil ik uiteraard niet gezegd hebben dat er binnen de generatieve taalkunde of andere taalkundige tradities helemaal geen interesse is voor de gebruiksvoorwaarden van volgordevarianten.

artikel van Kuningas & Leino (2006) waarin enkele volgordefenomenen kort geduid worden in constructionele termen. Interessanter voor deze discussie over plaatsingsalternantie is het constructionele werk van Gries (2003) en Cappelle (2006, 2009) over de variabele plaatsing van het scheidbare deel van samengestelde werkwoorden in het Engels (de zogenaamde *phrasal verbs*). Hun onderzoek kan geïllustreerd worden aan de hand van de voorbeelden in (6).

- (6) a Fred picked up the book.
b Fred picked the book up.
'Fred raapte het boek op.'

In het Engels kunnen verbale partikels, zoals *up* 'op' in (6), zowel voor als achter het nominale direct object geplaatst worden. De keuze tussen beide plaatsingsvarianten wordt – precies zoals de extrapositie van voorzetselconstituenten in het Nederlands – gestuurd door uiteenlopende fonologische, morfo-syntactische, semantische en discoursfactoren in het taalgebruik. In tegenstelling tot de hoger geschetste generatieve traditie nemen Gries (2003) en Cappelle (2006, 2009) niet aan dat de ene volgordevariant afgeleid is van de andere. Hun constructionele visie op volgordevariatie is met andere woorden non-derivationeel. Gries (2003: 139) argumenteert dat de volgordevarianten in (6a) en (6b) twee afzonderlijke constructies representeren met een eigen prototypische betekenis en gebruikcontext. Cappelle (2006: 10) wijst er echter op dat beide volgordevarianten niet zomaar twee onafhankelijke constructies zijn die niets met elkaar te maken hebben. Hij analyseert ze daarom als *allostructures* (naar analogie van allofonen en allomorfen) van één overkoepelende constructie voor samengestelde werkwoorden die zelf ongespecificeerd blijft voor woordvolgorde. Op die manier wil Cappelle recht doen aan de onmiskenbare structurele relatie tussen beide volgordevarianten in (6a) en (6b) zonder ze evenwel van elkaar af te leiden zoals in de generatieve traditie. Het spreekt voor zich dat de constructionele analyse van Gries en Cappelle voor de variabele plaatsing van verbale partikels in het Engels in de toekomst ook toegepast (en uitgewerkt) zou kunnen worden voor de plaatsingsvariatie van bijvoorbeeld voorzetselconstituenten ten opzichte van de werkwoordelijke eindgroep in het Nederlands.

1.3 Nieuwe casestudie

In deze bijdrage zal ik me evenwel beperken tot een eerder bescheiden bijdrage tot de taalgebruiksgebaseerde analyse van volgordevariatie. Concreet zal ik de extrapositie van het subject onderzoeken in zinnen die een vervoegde vorm van *worden* en een voltooid deelwoord bevatten.³ De onderzochte steekproef is geëxcerpeerd uit een corpus ambtelijke

3 Hoewel *worden* in combinatie met een voltooid deelwoord vandaag gewoon als een passief hulpwerkwoord functioneert, zie ik ervan af om *worden* systematisch een (passief) hulpwerkwoord te noemen in het artikel. In paragraaf 6 zal ik immers argumenteren dat clusters met *worden* en een voltooid deelwoord in de steekproef zich in een proces van grammaticalisatie bevinden waarbij *worden* overgaat van een functie als koppelwerkwoord tot hulpwerkwoord. Niet alle gevallen van *worden* in de steekproef zijn daarom een hulpwerkwoord te noemen zonder gevaar voor anachronisme.

teksten uit de periode 1250 tot 1800 (meer informatie over het corpus volgt in paragraaf 2). Om alvast een indruk te geven van de inhoud van de steekproef zijn hier drie corpusvoorbeelden gegeven.⁴

- (7) a indien diezelve lijken ofte dooden in der voorscreven prochykercke **begraven wordden** (Haarlem 1486)
 b waer van dagelycx soo van wegen de practisinen als andere grootte clachten ende doleantien gedaen worden (Gent 1667)
 c Voert **wert ghecondicht** dat hy onlanx lede zynen zeghell verloren heeft (Dordrecht 1484)

Deze bijdrage sluit expliciet aan bij gelijksoortig historisch volgordeonderzoek gerapporteerd in Coussé (2009). Daar werd meer bepaald de extrapositie van het subject en het direct object onderzocht in een steekproef van 3168 zinnen die het vervoegde werkwoord *hebben* of *zijn* bevatten samen met een voltooid deelwoord. De zinnen zijn geëxcerpeerd uit hetzelfde corpus ambtelijke teksten dat ook de empirische basis vormt voor deze bijdrage. Het gaat om de volgende types zinnen.

- (8) a [husinge mitten erue] die nv ter tijt woeliic **beseten heeft willem philipps soen** (Haarlem 1445)
 b Ende dese vorseide hannin f noids **heft** hem weder **ghegheuen dit vorseide lant** terueliken cense omme x s ende enen capoen siaers van elken jmete (Brugge 1271)
 c dat vore ons **comen sijn volprecht codde ende laurens die madere proviseurs vanden helegghen gheest in onzer vrouwen kerke binnen antwerpen** (Antwerpen 1306)

De eerste twee zinnen bevatten een vervoegde vorm van *hebben* gecombineerd met een voltooid deelwoord. In (8a) staat het subject in extrapositie; in (8b) het direct object. In het laatste voorbeeld staat het subject achteraan in een zin met het vervoegde werkwoord *zijn* en een voltooid deelwoord.

De keuze om extrapositie te onderzoeken in zinnen met het vervoegde werkwoord *hebben*, *zijn* of *worden* + voltooid deelwoord hangt samen met mijn onderzoek naar werkwoordvolgorde (Coussé 2006, 2008, Coussé & De Sutter 2011). Daar onderzocht ik de hypothese of de volgordevariatie in tweeledige werkwoordelijke eindgroepen met een voltooid deelwoord onder meer gestuurd wordt door de aan- of afwezigheid van extrapositie in de zin. De historische analyse van extrapositie in dat kader bevestigde in grote lijnen de bevindingen uit de bestaande literatuur rond extrapositie maar leidde daarnaast ook tot enkele onverwacht interessante resultaten die een verdere uitwerking verlangden. In Coussé (2009) werd daarop de extrapositie van het subject en direct object verder uitgewerkt in zinnen met *hebben* of *zijn* + voltooid deelwoord. Deze bijdrage vult dat volgordeonderzoek verder aan met een casestudie naar de plaatsing van het subject in zinnen met *worden* en een voltooid deelwoord.

4 Tussen haakjes staat de stad waar de tekst vandaan komt en het jaartal waarin hij geschreven is.

De keuze om de plaatsing van het subject te onderzoeken in slechts één type zinnen wijkt af van de gangbare praktijk. Traditioneel worden woordvolgordefenomenen onderzocht op grote hoeveelheden corpusmateriaal die zo goed mogelijk het taalgebruik in één of verschillende fases van de taal moeten weerspiegelen. Op die manier willen taalkundigen algemene volgordepatronen in de taal op het spoor te komen die onverminderd gelden in uiteenlopende contexten. Het volgordeonderzoek van Gries (2003) en Cappelle (2006, 2009) in het kader van de constructiegrammatica toont evenwel een alternatieve invalshoek. In plaats van op zoek te gaan naar algemeen geldende volgordepatronen onderzoeken zij een erg specifiek volgordepatroon in één welbepaalde constructie, namelijk de variabele plaatsing van het verbale partikel bij scheidbaar samengestelde werkwoorden. De volgorde-tendensen die zij daar blootleggen hebben bijgevolg ook geen universele pretenties maar gelden louter in die lokale context. Het voorgestelde onderzoek naar de plaatsing van het subject in zinnen met *worden* en een voltooid deelwoord is op een soortgelijke manier beperkt en lokaal van opzet. In plaats van op zoek te gaan naar de plaatsingstendens van hét subject in de loop der tijd richt dit onderzoek zich op slechts één bijzonder type subject, namelijk het subject in zinnen met *worden* en een voltooid deelwoord. Dat type subject onderscheidt zich van andere subjecten – zoals later geargumenteed zal worden – door het feit dat het onderwerp is in passieve zinnen die in die periode in volle ontwikkeling zijn. Die beperking laat toe om woordvolgordeveranderingen in lokale contexten te onderzoeken, en dat is precies waar we de wortels van taalverandering kunnen observeren, aldus Fischer (2007: 326): “[shifts] will tend to start small and spread out from there. Abstractions will initially be local and piecemeal based on specifiable characteristic of the input [...]”.

De rest van het artikel is als volgt gestructureerd. In paragraaf 2 zal ik meer details geven over de samenstelling van het corpus en de steekproef die de empirische basis van deze bijdrage vormt. Vervolgens zal ik de extrapositie van het subject in zinnen met *worden* en een voltooid deelwoord in kaart brengen. In paragraaf 3 wordt de extrapositie van het subject in verband gebracht met de discoursstatus van het subject en zijn bijzondere semantische rol. In paragraaf 4 wordt dan weer ingegaan op veranderingen in de plaatsing van het subject door de eeuwen heen. Hierbij zal de grammaticalisatie van passieve clusters een doorslaggevende rol spelen.

● 2 Samenstelling corpus en steekproef

De zinnen uit dit onderzoek zijn geëxtraheerd uit een corpus ambtelijke teksten dat een onderdeel vormt van het Compilatiecorpus Historisch Nederlands (Coussé 2010). Het deelcorpus is een methodologisch verantwoorde selectie van teksten uit verschillende gedigitaliseerde verzamelingen ambtelijke teksten voor de periode 1250 tot 1800. Voor de dertiende en veertiende eeuw kon geput worden uit twee gedigitaliseerde corpora met ambtelijke bronnen, te weten het Corpus Gysseling (Pijnenburg & Schoonheim 1998) en het Corpus Van Reenen-Mulder (Van Reenen & Mulder 1993). Daarnaast bevat het deelcorpus ambtelijke teksten ook een selectie zelf gescande teksten uit papieren tekstedities van de kanselarijbronnen van de grotere steden.

Om het regionaal gekleurde taalgebruik te representeren dat typisch is voor de geschreven taal uit de middeleeuwen bevat het corpus een selectie van lokale ambtelijke

teksten uit de dialectstreken Vlaanderen, Brabant en Holland. Concreet zijn de teksten afkomstig uit de Vlaamse steden Brugge, Ieper, Kortrijk, Gent en Oudenaarde; de Brabantse steden Brussel, Leuven, Mechelen, Antwerpen en Breda; en de Hollandse steden Dordrecht, Amsterdam, Haarlem, Gouda en Leiden. Het gaat om ambtelijke teksten als schepenbrieven, statuten en reglementen, lokale rechtspraak, verkoopovereenkomsten, huurcontracten, schenkingen, huwelijkscontracten en wilsbeschikkingen. Bij de keuze van de teksten is ernaar gestreefd voor elk van de vijftien gekozen steden ongeveer vijftienduizend woorden tekstmateriaal te selecteren per tijdsdoorsnede van vijftig jaar. In totaal bevat het corpus ambtelijke teksten bijna vierhonderdduizend woorden. Voor meer informatie over de samenstelling van het corpus verwijst ik naar Coussé (2010).

In het ambtelijke corpus werden alle zinnen geëxcerpeerd met een vervoegde vorm van het werkwoord *worden* en een voltooid deelwoord (of kortweg: *worden*-clusters). Ook zinnen die twee of meer nevengeschikte voltooid deelwoorden bevatten, zijn in de steekproef opgenomen. In totaal werd 452 zinnen met een *worden*-cluster gevonden in het corpus ambtelijke teksten. Van alle zinnen in de steekproef die een uitgedrukt subject hebben ($n = 402$) werd vervolgens geannoteerd of het *worden*-subject vóór of achter de werkwoordelijke eindgroep voorkwam. In de hoofdzinnen uit de steekproef bestaat die werkwoordelijke eindgroep enkel uit het voltooid deelwoord (het vervoegde werkwoord *worden* bevindt zich dan in de eerste werkwoordspool); in de bijzinnen uit zowel het vervoegde werkwoord *worden* als het voltooid deelwoord.

● 3 Resultaten voor de gehele steekproef

Om een eerste beeld te krijgen van de extrapositie van *worden*-subjecten zal ik in deze paragraaf de plaatsing van het *worden*-subject bespreken voor de steekproef in zijn geheel. In de volgende paragraaf zullen die volgorderesultaten verder verfijnd worden met een bespreking van de extrapositie van het *worden*-subject door de eeuwen heen.

Als we alle zinnen in de steekproef beschouwen die een uitgedrukt subject hebben dan blijken 33 van die 402 *worden*-subjecten achter de werkwoordelijke eindgroep geplaatst te zijn; dat is 8% van het totale aantal uitgedrukte *worden*-subjecten. Dat aandeel extrapositie is significant hoger dan het percentage extrapositie dat Burridge (1993: 86) rapporteert voor de subjecten uit haar corpus artisteksten (Pearson $\chi^2 = 52.85$, $df = 1$, $p < 0.05$). In de periode 1300 tot 1650 wordt het subject in die tekstverzameling in slechts gemiddeld 2% van de gevallen achter de werkwoordelijke eindgroep geplaatst.

Dat hogere aandeel extrapositie is bijzonder als we bedenken dat het subject gewoonlijk naar topicinformatie in het discours verwijst. Vanaf het midden van de jaren zeventig is in de functionele taalkunde gewezen op de nauwe band tussen het subject en topic (Hawkinson & Hyman 1974, Li 1976). Zo argumenteert Keenan (1976: 318) dat het subject typisch het topic van de zin codeert, of in zijn woorden: “they identify what the speaker is talking about”. Die observatie zet Givón (1976: 152) ertoe aan om het subject het gegrammaticaliseerde primaire topic van de zin te noemen. Li & Thompson (1976: 459) wijzen er echter op dat niet alle talen in de wereld een even sterke associatie tussen subject en topic hebben. Het is enkel in subjectprominente talen zoals het Engels (en ook het moderne Nederlands) dat het topic zo sterk geassocieerd is met het subject. Daarnaast zijn

er ook topicprominente talen (zoals het Chinees) waar de informatieve structuur van de zin relatief los van de grammaticale noties subject of direct object gecodeerd kan worden.

In het licht van de geschetste topicaliteit van het subject zouden we verwachten dat het *worden*-subject in het corpus ambtelijke teksten nagenoeg nooit achter de werkwoordelijke eindgroep geplaatst wordt. Uit de inleiding weten we immers dat voornamelijk focusgeschikte elementen in extrapositie geplaatst worden, zowel in vroegere fasen van het Nederlands als in het moderne Nederlands. Het uitgesproken topicale subject lijkt echter nauwelijks geschikt als zinsfocus aangezien het geen nieuwe informatie in het discours introduceert waaraan bijzonder belang gehecht moet worden. Topics verwijzen immers typisch naar bekende medespelers in het discours. Het betrekkelijk hoge aandeel extrapositie doet daarom vermoeden dat het *worden*-subject in de steekproef afwijkt van prototypische subjecten door niet louter topicinformatie te coderen.

Om die hypothese te onderzoeken moet de informatieve waarde van de *worden*-subjecten uit de steekproef in kaart gebracht worden. Tot nog toe zijn concepten als topic, focus en focusgeschikte informatie nogal losjes gebruikt. Het is een bekende klacht uit de literatuur over informatiestructuur dat er heel wat verwarring bestaat over de benoeming en de precieze inhoud van deze concepten (Lambrecht 1994: 2). In navolging van Coussé (2009) zal ik me in deze bijdrage vooral laten inspireren door het werk van Givón rond topicaliteit (Givón 1976, 1983a, b, 1988).

Kenmerkend voor het werk van Givón is dat de informatieve waarde van een constituent niet bepaald wordt binnen de grenzen van de zin maar in relatie tot het omringende discours. In de traditionele taalkunde (bv. ANS 1997: 1237, Vandeweghe 2004: 245) wordt de zin opgedeeld in twee informatieve delen: topic (ook thema of gegeven, bekende, oude informatie) en comment (ook rhema, nieuwe informatie). In Givón (1983a) wordt een alternatieve visie uitgewerkt waarbij het topic meer gradueel wordt ingevuld en in verband gebracht wordt met de inhoudelijke organisatie van een tekst. Het topic is volgens Givón (1983a: 8):

“[...] the participant *most crucially involved* in the action sequence running through the paragraph; it is the participant most closely associated with the higher-level ‘theme’ of the paragraph, and finally, it is the participant most likely to be coded as the *primary topic* – or *grammatical subject* – of the vast majority [sic] of sequentially-ordered clauses/sentences comprising the thematic paragraph. It is thus, obviously, the most *continuous* of all the topics mentioned in the various clauses in the paragraph.” [cursivering uit het origineel]

Bovenstaande beschrijving maakt duidelijk dat de topicaliteit van een participant een gradueel verschijnsel is: sommige participanten nemen een centralere rol in het discours in dan andere. Merk ook op hoe Givón (1983a) expliciet vermeldt dat de meest centrale (of topicale) participant in het hele discours in de regel gecodeerd wordt als het grammaticale subject in de zin, in overeenstemming met de analyse uit Givón (1976).

De meest voor de hand liggende manier om de topicaliteit van een participant te bepalen is uiteraard door nauwgezette discoursanalyse van een tekst. Givón (1988: 248) geeft aan dat de topicaliteit van een constituent onder meer afgeleid kan worden uit de voorgaande context (anaforische referentie): als de participant al herhaaldelijk in de voorgaande con-

text genoemd is dan hebben we te maken met een topicale participant die een centrale rol speelt in het discours. Komt de participant daarentegen pas voor het eerst in de tekst voor, dan gaat het om nieuwe informatie die vooralsnog geen hoge topicstatus heeft. Daarnaast hangt de topicaliteit van een constituent ook samen met de volgende context (cataforische referentie): wordt ook in de volgende context verder verwezen naar de participant, dan draagt ook dat bij tot zijn topicstatus.

Uit tekstanalyses in Givón (1983b) van een aantal niet-verwante talen is gebleken dat de manier waarop een topicale medespeler gecodeerd wordt in een tekst evolueert naarmate het discours vordert. Zo blijkt dat medespelers die voor het eerst vermeld worden in het discours – en dus relatief moeilijk identificeerbaar zijn voor de toehoorder – een groter semantisch en fonologisch gewicht hebben dan medespelers die al een tijdje meegaan in het discours. Givón (1988: 249) vat die tendens samen met het volgende principe: hoe minder voorspelbaar/toegankelijk een referent is, des te meer fonologisch materiaal nodig is om die te coderen. Givón (1983a: 18) komt op basis van dat principe tot een topichiërarchie voor nominale constituenten waarbij van links naar rechts de graad van toegankelijkheid van de constituent toeneemt (zie ook Ariel 1990: 73 voor een soortgelijk voorstel):

zero > onbeklemtoond / clitisch pronomen >
beklemtoond / zelfstandig pronomen > nominale constituent

Die topichiërarchie kan – met slechts enkele kleine aanpassingen – gebruikt worden om de discoursstatus van *worden*-subjecten te bepalen in het corpus ambtelijke teksten. In navolging van Coussé (2009:5) komt ik tot de volgende discourshiërarchie:

zero > pronomen > definitief nomen > indefinitief nomen > bijzin

Om te beginnen is in de aangepaste hiërarchie geen onderscheid gemaakt tussen verschillende soorten pronomina. In de vroegste bronnen van het corpus is het wel degelijk mogelijk om een onderscheid te maken tussen clitische, onbeklemtoonde pronomina en volle pronomina, zoals geïllustreerd in (9).

- (9) a alsoe dickwils alst *vervreemdt* of *vercoft wordt* (Gouda 1509)
b dat het naer 't begryp van syne woorden vast ende ghestade *ghehouden worde* (Brussel 1432)
c dat dat kenlic *bevonden worde* (Dordrecht 1438)

Met de ontwikkeling van de geschreven standaardtaal blijkt echter een weerstand te groeien om clitische pronomina te gaan schrijven. Daarnaast lijkt de geschreven taal in het algemeen ook een voorkeur te hebben voor volle pronomina in de plaats van hun onbeklemtoonde pendanten. Die tendensen maken het moeilijk om een zinvol onderscheid te maken tussen types pronomina op basis van geschreven taal.

Daarnaast is in de hiërarchie een onderscheid gemaakt tussen definitieve en indefinitieve nomina aangezien definitiefheid in het Nederlands precies het onderscheid tussen bekende en nieuwe informatie formeel markeert in het discours (ANS 1997: 802). In Coussé (2009: 5) worden meer details gegeven over de precieze operationalisering van definitiefheid in het

corpus. Ten slotte heb ik aan de hiërarchie van Givón ook bijzinnen toegevoegd aangezien ik niet enkel de discoursstatus van nominale argumenten wil bepalen. De bijzinnen bevinden zich aan het rechteruiteinde van de hiërarchie omdat ze als propositionele zinsdelen bij uitstek nieuwe informatie in het discours introduceren.

In tabel 1 worden de subjecten uit de steekproef uitgesplitst volgens hun plaats in bovenstaande topichiërarchie. Op basis van de literatuur rond subject en topic valt te verwachten dat de subjecten overwegend een hoge graad van topicaliteit hebben aangezien ze typisch medespelers coderen die een centrale rol in het discours spelen. Daarnaast wordt in tabel 1 ook weergegeven welk aandeel van elk subjecttype uit de hiërarchie in extrapositie voorkomt. Uit wat voorafging zouden we verwachten dat subjecten die aan de rechterzijde van de topichiërarchie staan het meest in extrapositie voorkomen, aangezien die minder bekende of toegankelijke medespelers in het discours coderen die beter geschikt zijn om in focus te staan.

	Totaal		Extrapositie	
Zero	50	11%	-	-
Pronomen	213	47%	0	0%
Definiet nomen	106	23%	3	3%
Indefiniet nomen	59	13%	6	10%
Bijzin	24	5%	24	100%
Totaal	452	100%	33	8%

Tabel 1: Discoursstatus en extrapositie van het *worden*-subject

Tabel 1 laat om te beginnen zien dat het *worden*-subject het frequentst voorkomt in de vorm van een pronomen, nl. in 213 van de 452 zinnen uit de steekproef of in afgerond 47% van de gevallen. Op basis van de discourshiërarchie hierboven weten we dat dergelijke pronominale subjecten typisch naar erg toegankelijke topicale medespelers in het discours verwijzen. Die topicale discoursstatus van pronominale *worden*-subjecten wordt ook weerspiegeld in hun systematische plaatsing vóór de werkwoordelijke eindgroep. Uit tabel 1 blijkt dat in de steekproef geen enkel geval gevonden werd van een pronominaal *worden*-subject in extrapositie.

Daarnaast neemt het *worden*-subject relatief vaak de vorm van een definiet nomen aan. Tabel 1 geeft een totaal van 106 definitieve nominale subjecten in de steekproef, wat overeenkomt met 23% van de onderzochte zinnen. Net als pronominale subjecten codeert ook dit type subjecten typisch informatie die al bekend is uit het voorgaande discours of gemakkelijk toegankelijk is voor de toehoorder. De topicale discoursstatus van definitieve subjecten gaat – zoals verwacht kon worden – gepaard met een dominante plaatsing vóór de werkwoordelijke eindgroep. Toch komen er ook drie definitieve *worden*-subjecten achter de werkwoordelijk eindgroep voor, goed voor drie procent van alle subjecten van het definitieve type. Het gaat in twee gevallen om een zin als (10a) waarbij het achteropgeplaatste subject een opsomming van besluiten aankondigt in de volgende zin. Daarnaast toont het

voorbeeld (10b) hoe het definiete subject in extrapositie een sterke contrastfocus krijgt wat blijkt uit de focusmarkeerder *niet alleenlike* en de daaropvolgende zin *nemaer ooc justicie grotelike ghecorrumpeert ende verachttert*.

- (10) a in prejuditie van het gheemeente ende ciraten deser stede **wort** insgelycx *gheor-donneert ende ghestatueert* het naervolgende (Gent 1671)
 b daertoe en **werden** niet alleenlike bi der voorseider hemeliker verhuringhe van husen of cameren *bedroghen* de ghediede gheburen van den voorseiden personen die se van buten alzo hier commen huren *nemaer ooc justicie grotelike ghecorrumpeert ende verachttert* (Gent 1431)

Verder heeft een relatief beperkt aandeel van 13% van de *worden*-subjecten de vorm van een indefiniet nomen in de steekproef. In tegenstelling tot de voorgaande subjecttypes introduceren indefinieta nomina in principe nieuwe informatie in het discours die minder gemakkelijk te identificeren is voor de toehoorder. Die focusgeschikte discoursstatus gaat gepaard met een bescheiden aandeel extrapositie van definieta nominale *worden*-subjecten in de steekproef. Tabel 1 toont dat 6 van de 59 indefinieta *worden*-subjecten achter de werkwoordelijke eindgroep staan, wat neerkomt op 10% van de subjecten van dat type. Ter illustratie geef ik in (11) enkele van die achteropgeplaatste indefinieta *worden*-subjecten uit de steekproef.

- (11) a Alzoo daghelicx hoe langher hoe meer *gevonden worden* grote abusen op de wachte (Dordrecht 1583)
 b dat daer door boven de oneenigheyt *veroorsaect worden* menigvuldige kosten ende by naeder gevolg den onderganck ende ruine van de selve ambachten ende van de respective supposten daer onder resorterende (Ieper 1740)

Ten slotte neemt een klein aandeel van de *worden*-subjecten de vorm van een bijzin aan. Bijzinnen bevinden zich aan de meest focusgeschikte kant van de discourshiërarchie aangezien ze als propositie bij uitstek nieuwe informatie in het discours introduceren. De attestaties in (12) illustreren hoe dergelijke *worden*-subjecten er in het corpus ambtelijke teksten concreet uitzien.

- (12) a Voert *wert ghecondicht* dat hy onlanx lede zynen zeghell verloren heeft (Dordrecht 1484)
 b indien *bevonden wordt* dat den verkooper ongelyk heeft (Brussel 1644)
 c Ten sesden *wert* mede *geconditioneert* ende *veraccordeert* dat beyde de voors contractanten alle jaren precys gehouden sullen wesen te leveren behoorlijke balance (Leiden 1689)

Niet toevallig staat het subject in bovenstaande voorbeelden steeds in extrapositie. Tabel 1 laat zien dat alle subjecten in de vorm van een bijzin in de steekproef systematisch achter de werkwoordelijke eindgroep geplaatst zijn.

Samenvattend toont tabel 1 dat het *worden*-subject overwegend gecodeerd is in de vorm van een pronomen of definiet nomen, twee subjecttypes die bij uitstek naar gekende

toegankelijke informatie in het discours verwijzen. Die uitgesproken topicale discours-status heeft het *worden*-subject gemeen met het subject in het algemeen, zoals eerder aangetoond werd met het crosslinguïstisch onderzoek in Givón (1983b). Toch heeft een niet onaanzienlijk deel van de *worden*-subjecten een focusgeschikte vorm als indefinitief nomen of bijzin. Uit tabel 1 blijkt dat die focusgeschikte *worden*-subjecten in hoofdzaak verantwoordelijk zijn voor achteropgeplaatste subjecten in de steekproef.

4 Discoursstatus en semantische rol

Het is nu de vraag waarom het *worden*-subject in de steekproef een hogere informatieve waarde heeft dan wat we zouden kunnen verwachten op basis van de literatuur. Ik zal in wat volgt argumenteren dat het *worden*-subject een afwijkende semantische rol vervult in vergelijking met meer prototypische subjecten. In het Nederlands vervult het subject van de zin doorgaans de semantische rol van agens van de handeling. Zo is het subject typisch een bezielde medespeler die de handeling initieert en uitvoert, zoals in (13) geïllustreerd is aan de hand van twee hedendaagse voorbeelden.

- (13) a Verder *schrijft hij* ook nog eens grappige gedichten en liedjes voor kinderen.
b Ruim 300 mensen wandelden gisteren door het Turnhoutse Vennengebied.

Nu is het zo dat de agens als menselijke of bezielde initiator van de handeling crosslinguïstisch het meest topicwaardige onderdeel van het discours is (Hawkinson & Hyman 1974: 161, Givón 1976: 152). In zinnen met een vervoegd werkwoord *worden* en een voltooid deelwoord daarentegen is het subject niet de agens maar de patiens van de zin. In onderstaande voorbeelden ondergaat het subject als onbezielde medespeler de handeling in het voltooid deelwoord.

- (14) a Stel dat jouw televisie wordt gestolen door je buurman Henk.
b Vaak wordt gezegd dat je beter rode wijn kan drinken dan bier als je een kater wil vermijden.

In tegenstelling tot de agens blijkt de patiens crosslinguïstisch geen typisch focale medespeler te zijn (Hawkinson & Hyman 1974: 161, Givón 1976: 152). Aangezien in zinnen met een *worden*-cluster de weinig topicale patiensrol gecombineerd wordt met de uitgesproken topicale syntactische functie van subject krijgen we een hybride discoursstatus voor het *worden*-subject. In zijn rol als subject codeert het *worden*-subject grotendeels bekende topicale informatie terwijl daarnaast een niet te verwaarlozen aandeel van diezelfde subjecten nieuwe focusgeschikte informatie introduceert in het discours. Het feit dat het *worden*-subject de syntactische functie van subject combineert met de semantische rol van patiens berust niet op toeval. Het gaat immers om het subject van een passieve zin met *worden* als passief hulpwerkwoord en het voltooid deelwoord in de rol van hoofdwerkwoord. Een essentieel kenmerk van passieve zinnen is precies dat het subject niet de typische semantische rol van agens maar die van patiens vervult (Siewierska 1984: 3, Shibatani 1985: 837, Cornelis 1995: 17, Abraham 2006: 2). Op die manier kan de spreker immers een topicme-

despeler uit het voorbije discours als patiëns van een handeling presenteren en toch zijn topicstatus vrijwaren door het als subject van de zin te coderen. Het subject in passieve zinnen garandeert met andere woorden topiccontinuïteit in het discours.

5 Resultaten per eeuw

Nu de extrapositie van het *worden*-subject besproken is voor de steekproef als geheel zal ik in deze paragraaf aandacht besteden aan eventuele veranderingen in de achteropplaatsing van het subject in de loop van de tijd. Uit de voorgaande bespreking weten we al dat *worden*-subjecten in acht procent van alle gevallen achter de werkwoordelijke eindgroep geplaatst worden. Op basis van de bevindingen uit de taalhistorische literatuur mogen we verwachten dat het grootste aandeel van die subjecten in extrapositie uit de vroegste teksten van de steekproef dateert en dat de mogelijkheid om subjecten in extrapositie te plaatsen in de loop van de Middelnederlandse periode zal afnemen.

In tabel 2 zijn de resultaten voor verschillende types *worden*-subjecten (voor het eerst gepresenteerd in tabel 1) nu uitgesplitst per eeuw. Hierbij is in het geval van nominale groepen gespecificeerd of het *worden*-subject al dan niet in extrapositie staat. Uit tabel 1 weten we immers al dat pronomina nooit in extrapositie voorkomen in deze steekproef terwijl bijzinnen juist weer wel systematisch na de werkwoordelijke eindgroep geplaatst zijn. Dat betekent dat enkel de resultaten voor de nominale constituenten verder uitgesplitst hoeven te worden naargelang hun positie tegenover de werkwoordelijke eindgroep. Merk op dat hierbij geen onderscheid meer gemaakt is tussen definiëte en indefiniëte nomina wegens te lage aantallen nomina in extrapositie per eeuw.

Eeuw	Zero	Pronomen	Nomen		Bijzin	Totaal
			gn extrap.	extrapositie		
13de	0	12	7	0	0	19
14de	1	11	6	0	0	17
15de	11	64	35	1	6	106
16de	12	63	52	2	4	121
17de	10	37	26	3	5	71
18de	16	26	30	3	9	68

Tabel 2: Discoursstatus en extrapositie van het *worden*-subject per eeuw ($n = 452$)

Tabel 2 toont verrassend dat het *worden*-subject in de eerste tijdsdoorsneden helemaal niet in extrapositie geplaatst wordt. Pas vanaf het begin van de vijftiende eeuw zien we de eerste gevallen van het *worden*-subject achter de werkwoordelijke eindgroep opduiken in de steekproef. Enig voorbehoud moet evenwel gemaakt worden bij het dateren van die vroegste attestaties aangezien het totale aantal zinnen met *worden* en een voltooid deelwoord relatief laag uitvalt in de vroegste bronnen. In de vijftiende en zestiende eeuw

blijft het aandeel subjecten in extrapositie erg beperkt met slechts een handvol attestaties. Daarna neemt in de zeventiende en achttiende eeuw de relatieve frequentie van achteropgeplaatste *worden*-subjecten licht toe tot gemiddeld een twaalftal procent van alle zinnen. Over alle tijdsdoorsneden heen hebben we te maken met een significante trend waarbij het aandeel subjecten in extrapositie gradueel toeneemt in de loop van de tijd (Mantel Haenszel $\chi^2 = 9.08$, $df = 1$, $p < 0.05$).

De toename van het aandeel extrapositie is vooral het meest verrassend bij de nominale *worden*-subjecten in de steekproef. Onderzoek van Burridge (1993: 87-88) heeft immers aangetoond dat bijvoorbeeld nominale direct objecten juist minder in extrapositie geplaatst worden in de loop van de middeleeuwen. Ook in Coussé (2009: 21) is een afname van het aandeel nominale direct objecten in extrapositie gerapporteerd in het corpus ambtelijke teksten. Gezien het lage aantal attestaties van achteropgeplaatste nominale *worden*-subjecten ($n = 9$) is het echter gevaarlijk om al te grote conclusies aan de geobserveerde tendens toe te schrijven. Het is goed denkbaar dat het om geïsoleerde gevallen gaat waarvan sommige ook vandaag nog in extrapositie geplaatst kunnen worden, zoals het achteropgeplaatste subject in (10a) hierboven dat een opsomming in de volgende zin aankondigt of het subject in (10b) dat een sterke contrastfocus krijgt.

De toename van het aantal subjecten in de vorm van een bijzin (en dus in extrapositie) is daarentegen een robuustere tendens (Mantel Haenszel $\chi^2 = 4.27$, $df = 1$, $p < 0.05$) die bovendien ook in zinnen met *zijn* en een voltooid deelwoord geobserveerd is. Uit het corpusonderzoek in Coussé (2009: 17) bleek concreet dat *zijn*-subjecten in de vorm van een bijzin al sporadisch in de vroegste teksten uit de dertiende en veertiende eeuw voorkwamen. Dat relatief beperkte aandeel steeg vervolgens sterk vanaf de vijftiende eeuw tot meer dan twintig procent aan het einde van de zestiende eeuw.

6 Grammaticalisatie van passieve zinnen

Het is nu de vraag waarom subjecten in zinnen met *worden* of *zijn* + voltooid deelwoord in de loop der tijd steeds meer in de vorm van een bijzin voorkomen. De toename van dergelijk type subjecten leidt immers tot een stijging van het totale aandeel extrapositie van de subjecten aangezien bijzinnen systematisch achter de werkwoordelijke eindgroep staan. In navolging van Coussé (2009) zal ik argumenteren dat die tendens toegeschreven kan worden aan de grammaticalisatie van passieve werkwoordclusters.

In Coussé (2009: 17-18) werd het grammaticalisatietraject voor clusters met *zijn* en een voltooid deelwoord als volgt uitgewerkt, gebaseerd van een uitvoeriger bespreking in Coussé (2008: 104-124). In oorsprong moet de combinatie van *zijn* en een voltooid deelwoord een nominale interpretatie gehad hebben, waarbij *zijn* de functie van een koppelwerkwoord vervulde en het voltooid deelwoord een naamwoordelijk gezegde was (Kern 1912: 31, Duinhoven 1988: 21, Van de Horst 1998: 104). Die nominale betekenis wordt geïllustreerd in (15a) met een attestatie uit het Middelnederlands (Van der Wal 1986: 122) en in (15b) met een voorbeeld uit het moderne Nederlands (Coussé 2011: 615).

- (15) a In ene capelle dat sise vonden
 Biden aermen dat sise pronden
 Ende seiden: “Aeghte, du *best geuaen*” (= ‘gevangen’)
- b Zwembad Stadspark *is* sinds 23 oktober continu *gesloten* door problemen aan het elektriciteitsnet.

In beide voorbeelden ligt de nadruk op de toestand waarin het subject zich bevindt op het moment van spreken: in (15a) ligt de heilige Agatha gevangen in een kapel en in (15b) is het zwembad gedurende een langere tijd gesloten. Het participium in beide zinnen is resultatief gebruikt: het drukt het resultaat uit van de handeling in de werkwoordstam op de patiens (voor een uitvoerige bespreking van de resultatieve interpretatie van het participium, zie Coussé 2011: 615-621). De resultatieve interpretatie van het voltooid deelwoord heeft consequenties voor het type subject dat in zinnen als (15) gebruikt kan worden. Het subject in dergelijke zinnen is beperkt tot concrete patiensmedespelers die de handeling in het voltooid deelwoord tot het einde kunnen ondergaan, zoals de heilige Agatha in (15a) en het zwembad in (15b).

Uit de geschetste nominale interpretatie van clusters met *zijn* en een voltooid deelwoord is na verloop van tijd een verbaal gebruik als passief of perfectum gegrammaticaliseerd, met *zijn* in de rol van hulpwerkwoord en het voltooid deelwoord als hoofdwerkwoord van de zin. Die verbale interpretatie kan geïllustreerd worden met opnieuw een Middelnederlands (Van der Wal 1986:122) en een modern Nederlands voorbeeld (Coussé 2011: 621).

- (16) a “Soe moetti nu beteren saen
 Ere joncfrouwen dier *es mesdaan*
 In dit wout ende sere mesmeact.
 Ic ontmotese heden al naect
 Ende deetse beiden oec na mi.”
- b Drie scholen in New York *zijn* door het stadsbestuur *gesloten* omdat er een uitbraak werd vastgesteld van Mexicaanse griep.

In zinnen (16a) en (16b) ligt de nadruk veeleer op de handeling of het proces die in het voltooid deelwoord wordt omschreven dan op het eindresultaat waartoe die handeling leidt. Die processuele interpretatie wordt in (16a) bijvoorbeeld ondersteund door het handelend voorwerp *door het stadsbestuur* die de agens van de handeling expliciteert.

Het is niet vanzelfsprekend de ontwikkeling van een nominale naar werkwoordelijke interpretatie van *zijn*-clusters een geval van grammaticalisatie te noemen. Traditioneel wordt de term grammaticalisatie gebruikt voor de ontwikkeling van een grammaticaal element uit een lexicaal bronwoord (Meillet 1912: 131). Zo is de ontwikkeling van hulpwerkwoorden uit een oorspronkelijk lexicaal werkwoord beschreven als een typisch geval van grammaticalisatie (Kuteva 2004). Bij de ontwikkeling van *zijn*-clusters kunnen we echter moeilijk aannemen dat de hulpwerkwoorden in zinnen als (16) grammaticaler of minder lexicaal zouden zijn dan de koppelwerkwoorden in (15) waaruit ze ontwikkeld zijn. Tegenwoordig wordt het verschijnsel grammaticalisatie echter ruimer gedefinieerd dan enkel de ontwikkeling van geïsoleerde grammaticale elementen uit een lexicaal

bronelement. De hedendaagse definitie van grammaticalisatie (Hopper & Traugott 2003: 1) benadrukt de ontwikkeling van een grammaticale functie uit een lexicaal woord (of woordgroep) binnen een welbepaalde context of constructie. Himmelmann (2004: 31) verwoordt dit inzicht als volgt.

Strictly speaking, it is never just the grammaticizing element that undergoes grammaticalization. Instead, it is the grammaticizing element *in its syntagmatic context* which is grammaticized. That is, the unit to which grammaticalization properly applies are *constructions*, not isolated lexical items.

Meer bepaald gaat de grammaticalisatie van een constructie gepaard met een uitbreiding naar gebruikscontexten die voorheen niet compatibel waren met die constructie (Heine 2002: 83, Himmelmann 2004: 32). Hopper & Traugott (2003: 48) verduidelijken de relatie tussen grammaticalisatie en contextuele extensie als volgt.

We will say that a rule change has occurred if (a) it has evidently spread from the individual and has been accepted by a group, and (b) the constraints of the former linguistic environment are no longer obligatory.

In Coussé (2008, 2009) wordt geargumenteed dat de ontwikkeling van een verbale interpretatie voor *zijn*-clusters gepaard gaat met verschillende types van contextuele extensie. Zo staat bij een verbale interpretatie van de *zijn*-clusters het eindresultaat van de handeling in het voltooid deelwoord niet langer centraal. Gegrammaticaliseerde *zijn*-clusters zijn dan ook compatibel met abstractere subjecten die slechts zijdelings als patiëns bij de handeling betrokken zijn, zoals het subject in de vorm van een bijzin in (17).

- (17) a Alsoe by den printers onder den touwen *bevonden is dat Gerijt Doe opgehadt heeft op drien touwen* (Leiden 1485)
b Verder *is beslist dat er een gedragscode voor kinderen komt*.

Corpusgegevens uit Coussé (2008: 108) tonen aan dat zinnen met *zijn* en een voltooid deelwoord in toenemende mate gecombineerd worden met patiënsmedespelers in de vorm van een bijzin.

In deze bijdrage wil ik argumenteren dat ook het *worden*-passief grammaticaliseert in de loop van de tijd en dat de geobserveerde toename van *worden*-subjecten in de vorm van een bijzin in tabel 2 hiervan een indicatie is. Parallel met *zijn*-clusters ligt de oorsprong van het passieve *worden* in een nominale constructie met *worden* in de functie van koppelwerkwoord en het voltooid deelwoord als naamwoordelijk gezegde (Kern 1912: 31, Van der Horst 1998: 106). De interpretatie van die oorspronkelijke constructie kan geïllustreerd worden met enkele authentieke voorbeelden uit het Middelnederlands (Van der Wal 1986: 127).

- (18) a heeft hi bloete van den hoofde, soe *wert beslimet* sijn leuere, sijn longene, ende sijn borst
b Straten, paden metten wegghen
Worden metten doden *beslegen* (= 'ingenomen, bezaaid')

In beide voorbeelden krijgt het vervoegde werkwoord *worden* een inchoatieve of ingressive lezing: het geeft aan dat het subject op weg is naar een nieuwe eindtoestand die in het voltooid deelwoord omschreven wordt (Van der Wal 1986: 126-127). Het voltooid deelwoord is ook hier dus resultaatief gebruikt. Dergelijke zinnen zijn in het moderne Nederlands niet meer mogelijk. Zin (18a) bijvoorbeeld zouden we tegenwoordig met een vervoegde vorm van *raken* omschrijven. Tegenwoordig krijgen clusters met *worden* en een voltooid deelwoord een louter verbale interpretatie als passief, waarbij *worden* een hulpwerkwoord is en het voltooid deelwoord het hoofdwerkwoord van de zin, zoals in de zinnen in (14), hier hernomen als (19).

- (19) a Stel dat jouw televisie wordt gestolen door je buurman Henk.
 b Vaak wordt gezegd dat je beter rode wijn kan drinken dan bier als je een kater wil vermijden.

Net zoals bij clusters met *zijn* en een voltooid deelwoord neem ik aan dat de overgang van een nominale naar passieve analyse een geval is van grammaticalisatie. Dat kan ondersteund worden door de extensie van mogelijke types subjecten in de zin. De nominale interpretatie verlangt ook bij *worden*-clusters dat het subject een concrete patiënsmedespeler is die de handeling in het voltooid deelwoord kan ondergaan tot een nieuwe eindtoestand bereikt is, zoals het nominale subject *sijn leuere* in (18a). Clusters met een werkingsinterpretatie daarentegen zijn ook compatibel met abstractere subjecten, zoals de bijzin in (19b) die als propositie geen toestandslezing toelaat. De extensie naar subjecten in de vorm van een bijzin is bij *worden*-subjecten vanaf het begin van de vijftiende eeuw van start gegaan volgens de gegevens uit tabel 2. De ontwikkeling heeft zich vervolgens in de zeventiende en achttiende eeuw verder doorgezet totdat gemiddeld een twaalfde procent van de subjecten de vorm van een bijzin aangenomen had.

Samenvattend kan het grammaticalisatieproces van passieve werkwoordclusters met *zijn* of *worden* + voltooid deelwoord verklaren waarom het aantal subjecten in de vorm van een bijzin – en bijgevolg ook het totale aandeel extrapositie – toeneemt in de loop van de tijd in het corpus ambtelijke teksten.

7 Conclusie

In deze bijdrage werd de extrapositie van het subject in zinnen met het vervoegde werkwoord *worden* en een voltooid deelwoord bestudeerd in een corpus ambtelijke teksten uit de periode 1250 tot 1800.

Uit het corpusonderzoek kwam om te beginnen naar voren dat het *worden*-subject in acht procent van de gevallen achter de werkwoordelijke eindgroep werd geplaatst. Dat aandeel extrapositie bleek verrassend hoog aangezien het subject prototypisch naar bekende topicale informatie in het discours verwijst dat bij voorkeur vooraan in de zin staat in het Nederlands. Discoursanalyse van het *worden*-subject in de steekproef toonde aan dat het subject in totaal in achttien procent van de gevallen de vorm van definitief nomen of een bijzin had die prototypisch nieuwe informatie in het discours introduceert. Het *worden*-subject bleek met andere woorden in de steekproef een minder uitgesproken

topicale discoursstatus te hebben dan verwacht op basis van de literatuur. Verdere volgordeanalyse van die weinig topicale subjecten liet zien dat ze overwegend verantwoordelijk waren voor het relatief hoge aandeel extrapositie in de steekproef.

Daarnaast kwam uit het corpusonderzoek naar voren dat de extrapositie van het *worden*-subject frequenter werd in de onderzochte tijdspanne 1200-1800. Die stijging kon voornamelijk toegeschreven worden aan een graduele toename van het aantal subjecten in de vorm van een bijzin in de steekproef. In de vroegste teksten nam het subject uitsluitend de vorm van een pronomen of een nomen aan terwijl vanaf de vijftiende eeuw ook de eerste *worden*-subjecten als bijzin voorkwamen. Die ontwikkeling werd geanalyseerd als het resultaat van de grammaticalisatie van de passieve constructie met het hulpwerkwoord *worden*. Samen met het proces van grammaticalisatie konden immers steeds meer uiteenlopende types subjecten met *worden*-clusters gecombineerd worden, waaronder na verloop van tijd ook bijzinnen.

Tot slot heeft deze beperkte casestudie laten zien dat de plaatsing van elementen in de zin een complex gegeven is dat door uiteenlopende factoren wordt bepaald die soms erg lokaal van aard kunnen zijn. Op die manier kan deze studie ook gezien worden als een bescheiden empirische bijdrage tot een taalgebruiksgebaseerde analyse van taal en taalverandering.